

अमृत महोत्सवी वर्ष

सारस्वत बँक

(रोयल्टी बँक)

— स्थापना १९९८ —

महाराष्ट्र टाइम्स
मैफळ

रविवार १३ डिसेंबर १९९२

सारस्वत बँक

सेवा • संचय • समृद्धी

“मधुर मनोहर अतीव सुंदर
यह सर्व विद्याकी राजधानी”

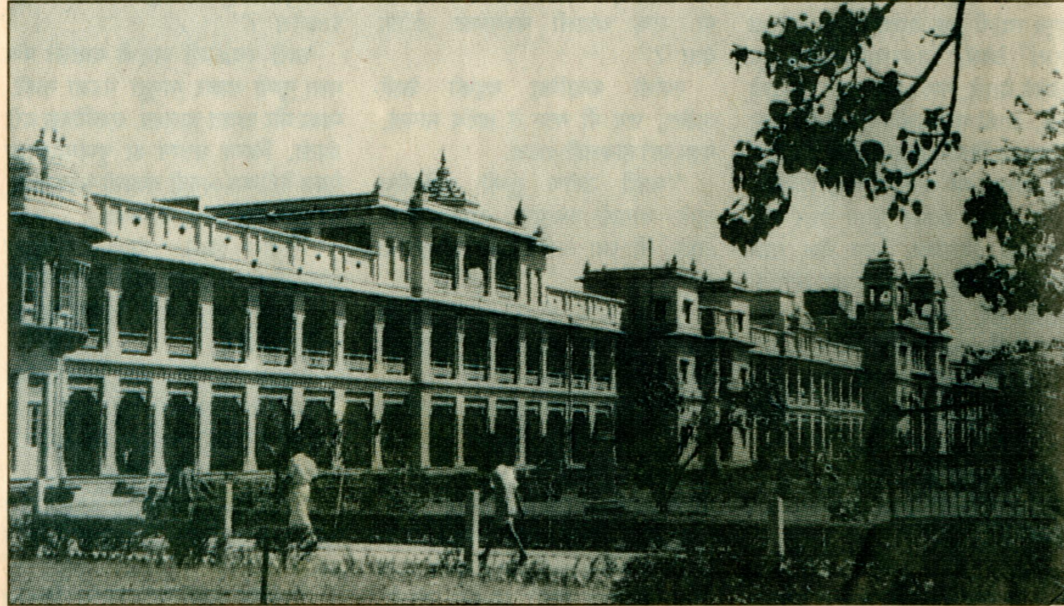
ह्या विद्यापीठाच्या पहिल्या ओळीत बनारस हिंदू युनिव्हर्सिटीच्या आकांक्षा व्यक्त होतात. १९१६ साली पंडित मदनमोहन मालवीयजींनी ह्या विद्यापीठाची स्थापना केली. त्यावेळी त्यांच्या डोळ्यांपुढे पूर्वीची नालंदा-नक्षत्रशिला यांची प्राच्यपरंपरा होती. त्याचप्रमाणे ऑक्सफर्ड-केंब्रिजची आधुनिक उदाहरणे देखील.

त्याच गीतात पुढे वर्णन आहे, “बसी है गंगा के रम्य तट पर...” गंगाकाठी हे विद्यापीठ असावे आणि काशीच्या गंगाकाठच्या अत्याहत ज्ञानसत्राला नवे वळण लागावे असे मालवीयजींना वाटणे साहजिक होते. त्यातून ‘ग्रांटा’ व ‘आयसिस’ यांच्याप्रमाणे गंगेशोरी ज्ञानगंगा का वाहू नये ?

आजदेखील विद्यापीठाच्या संस्थापनदिनी —वसंत पंचमीला — शिलान्यासाच्या ठिकाणी एक साधा उत्सव समारंभ होतो. गंगेच्या काशीतल्या अनेक घाटांपैकी ‘युनिव्हर्सिटी घाटा’ पासून ही कोनशिला लांब नाही. पण विद्यापीठेचे आवाशिलेपासून लांब आहे. कारण ?

कारण शिलान्यासानंतर लवकरच गंगेला पूर आला आणि आसपासची जमीन पाण्याखाली गेली. त्यामुळे गंगामाईला जरा

माझ्या जीवनाचा प्रारंभिक भाग अशा विद्येच्या वातावरणात गेला. कारण मालवीयजींनी माझ्या वडिलांना, ते केंब्रिजमध्ये गणितात संशोधन करीत असताना, मुद्दाम भेटून आग्रहाने इकडे बोलावले. ज्या उत्साहाने मालवीयजी राजेमहाराजे व धनिक मंडळी यांना भेटून विद्यापीठासाठी पैसे गोळा करीत, त्याहून अधिक निकडीने ते विद्वानांच्याही शोधात

बनारस विद्यापीठ

असत. आयुर्वेदापासून इंजिनियरिंग व माइनिंग मेटलर्जी यांच्यापर्यंत, प्राच्यविद्या, संस्कृत, हिंदी इत्यादींपासून फिजिक्स, केमिस्ट्री, मॅथॅमॅटिक्स यांच्यापर्यंत अनेक प्रांतांचा विद्वत्संगम मला लहानपणापासून जवळून पहायला मिळाला. माझ्या वडिलांनी घराच्या प्रशस्त आवारात सिमेंटचे बॅंडमिंटन कोर्ट बांधून घेतले. त्यावर खेळायला येणारे विद्यार्थी, किंवा वडिलांच्याकडे प्रश्न घेऊन येणारे विद्यार्थी, नाहीतर खास दिवाळीच्या दिवशी फराळाला येणारे महाराष्ट्रीय विद्यार्थी —ह्या सर्वांना मी आणि माझा भाऊ ‘मामा’ म्हणत असू. ह्या मामालोकांचा स्पेक्ट्रमही आम्हाला मनोरंजक वाटे.

विद्यापीठाच्या सुदैवाने मालवीयजींनंतरचे कुलगुरु होते डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन्. त्यांनी पण विद्यापीठाचे वैचारिक स्वातंत्र्य आणि उत्कृष्टता गाठण्याचे प्रयत्न चालू

ठेवले. विद्यापीठ खासगी देणग्यांवर चालू होते —सरकारी अनुदानाचे ते दिवस नव्हते. उलट हे विद्यापीठ म्हणजे स्वातंत्र्य चळवळीचा एक अड्डा म्हणून त्यावर मायबाप ब्रिटिश सरकारची वक्रदृष्टी होती. १९४२ च्या काळात विद्यापीठात पोलिस पाठवायचा सरकारचा विचार दिसल्यावर राधाकृष्णन्नी त्याला कसून विरोध केला. विद्वता, उत्कृष्ट वक्तृत्व आणि भारदस्त व्यक्तिमत्त्व यांचा संयोग म्हणजे डॉ. राधाकृष्णन्. त्यांपैकी पहिल्या दोन गुणांची ओळख माझ्यासारख्या शाळकरी मुलास होण्याची शक्यता नव्हती, पण तिसऱ्या गुणाची छाप दुरुनसुद्धा पडण्याजोगी होती. त्या लहान वयात वडिलांचा आदर्श साहजिकच मुलापुढे असतो. त्यातून माझे वडील केंब्रिजला स्टार रँगलर होऊन आलेले. तेव्हा आपणही केंब्रिज गाजवून यावे असे मला वाटू लागले. वास्तविक हुशार

आणि कर्तृत्व गाजवलेल्या बापाचे मुलावर एक प्रकारचे दडपण असते. बाप से बेटा सवाई निघावा ही अपेक्षा बाप नाही तरी इतर लोक करतात. तो बेट्यावर एक प्रकारचा अन्याय असतो. मी त्यांच्याच मार्गाने जावे असे दडपण माझ्या वडिलांनी मात्र कधीही माझ्यावर आणले नाही. उलट मला गणित आणि विज्ञानामध्ये रुची आहे हे पाहताच त्यांनी योग्य ते मार्गदर्शन केले. बी. एससी. झाल्यावर गणिताच्या ट्रायपॉससाठी मी केंब्रिजला जावे असे ठरले. केंब्रिजच्या शिक्षणाचा खर्च १९५७ मध्ये वर्षाला सहारा पौंड असे. (आता तो पंधरापटीने वाढला आहे —परदेशी विद्यार्थ्यांसाठी.) रिझर्व बँक ऑफ इंडिया तेवढाच एक्सचेंज देई. पण तेवढा खर्च भागवायला शिष्यवृत्ती हवी. मी जे. एन. टाटा शिष्यवृत्तीसाठी अर्ज केला. शिफारसपत्रे डॉ.

गंगेपासून...

राधाकृष्णन् (ते आता भारताचे उपराष्ट्रपती झाले होते) आणि डॉ. (रँगलर) महाजनी यांनी दिली होती.

पण माझ्यापुढे जे दिव्य होते ते इंटरव्यूचे. टाटा एंडावमेंटच्या मिसेस व्हेसुगार ह्या डायरेक्टर खाष्ट आणि तन्हेवाईक म्हणून प्रसिद्ध होत्या. परीक्षेचा निकाल आणि शिफारसपत्रे उत्तम असली तरी त्यांच्या विशिष्ट चाचणीतून पार पडायचे

प्रा. वसंतराव हुजुरबाजार यांनी. ते आठ वर्षांपूर्वी केंब्रिजहून परतले होते. डिग्री आणि लॅंडलेडी, माझे फिट्झविलियम कॉलेज (हे त्यांचे आणि माझ्या वडिलांचे पण कॉलेज होते.), तिथली काही अध्यापक मंडळी, गणित विभागातले काही अध्यापक वगैरेंबद्दल त्यांनी मला पुष्कळ माहिती दिली. दोराबजीच्या दुकानातून बेकन आणून इंग्लिश ब्रेकफास्टची पण दीक्षा दिली. अखेर

ग्रांटाकडे

केंब्रिज विद्यापीठ

होते. माझे वडील स्वतः टाटा स्कॉलर म्हणून यश मिळवून आले होते पण बाईंनी इंटरव्यूच्या वेळी टोला हाणला. त्यांनी अशी तीन-चार यशस्वी टाटा स्कॉलरशिप नावे सांगितली, ज्यांची मुले टाटा स्कॉलरशिप घेऊन इंग्लंडमध्ये अपयशी ठरली होती! असो! व्हेसुगारबाईंनी अखेर मला पास केले. त्यानंतर मात्र त्यांनी मला पुष्कळ उपयोगी उपदेश केला, स्वतः शिंपी बोलावून कपडे शिवून घेतले, बोटीचे तिकीट काढून दिले, आणि पुढे सुद्धा मला वेळोवेळी आपुलकी दाखविली. केंब्रिजबद्दल पुष्कळ ‘प्रॅक्टिकल’ सूचना केल्या माझ्या मामांनी —पुणे विद्यापीठातल्या

५ सप्टेंबरला ‘स्टॅथनेव्हर’ बोटीने मी केंब्रिजच्या स्वारीवर निघालो. माझी इंग्लंडची माहिती शेरलॉक होम्स आणि पी. जी. बुडहाऊस यांच्यावर आधारलेली होती. बुडहाऊसचे इंग्लंड आता अस्तित्वात नाही याची कल्पना वसंतमामांनी दिली होती. (ते इंग्लंड कधीतरी अस्तित्वात होते का ?) त्यांच्या सविस्तर माहितीमुळे मला केंब्रिजला ‘कल्चर शॉक’ कधीच जाणवला नाही. त्यांचे शिक्षक, फार काय वडिलांच्या वेळेचेही काही शिक्षक अद्याप तिथे होते त्यामुळे आपण अनोळखी जागेत आलो असे मला मुळीच वाटले नाही. गणिताच्या ट्रायपॉसबद्दलही पुष्कळ

बनारस हिंदू विद्यापीठाला १९९१ मध्ये पंचाहत्तर वर्षे पूर्ण झाली. केंब्रिज विद्यापीठाने तर सात शतके ओलांडली आहेत. वेगाने बदलत जाणाऱ्या परिस्थितीला तोंड देताना जसा एखादा माणूस जेरीला येतो, तसे एखादे विद्यापीठही - मग ते सत्तर वर्षांचे असो, की सातशे वर्षांचे. या दोन्ही विद्यापीठांनाही या बदलांना सामोरे जावे लागतेच. पण त्यातून डोके वर काढायचीही नैतिक शक्ती अशा विद्यापीठांत असतेच.

रस्त्यात फिरताना सूर्यास्तानंतर गाउन घालणे आवश्यक होते. प्रॉक्टर आणि त्याच्याबरोबर दोन शिपाई (हे टॉप हॅट घातलेले ‘बुलडॉग’ म्हणून ओळखले जात.) रात्री रस्त्यावर फिरत आणि गाउन नसलेल्या विद्यार्थ्यांना पकडून फाइन करत (हा फाइन ६ शिलिंग ८ पेन्स असे). प्रॉक्टर येताना पाहून विद्यार्थी आपल्या कॉलेजचा आश्रय घेऊ शके —पाठलाग करणाऱ्या बुलडॉगांच्या तावडीतून तो सुटला तर ! लेक्चर्सच्या वेळी, रात्री डायनिंग हॉलमध्ये आणि च्यूटरला भेटताना गाउन कम्पल्सरी असे. माझ्या सुदैवाने कॉलेजमध्ये च्यूटर आणि ट्रायपॉसकरता सुपरव्हायजर मला चांगले लामले होते. लेक्चर्सव्यतिरिक्त एक-दोन सुपरव्हायजर्सना आठवड्यातून तासभर भेटून अभ्यासक्रम पुरा करण्यासाठी त्यांची मदत घेण्याची पद्धत आहे. हा ‘क्लास’ एक किंवा दोन विद्यार्थ्यांचाच असतो त्यामुळे चांगला मार्गदर्शक मिळाला तर फायदा होतो. च्यूटर इतर (राहणे-खाणे-आजारपण इ.) बाबतीत मदत करतो.

ग्रोव्हनार प्लेस, लंडन येथील टाटा लिमिटेडकडून मला महिन्याला ‘पॉकेटमनी’ मिळे. कॉलेजची फी, लॅंडलेडीचे बिल इत्यादी तेथून भरले जाई. दर टर्मअखेर माझ्या प्रगतीचा रिपोर्ट कॉलेजकडून तेथे जाई. दर ख्रिसमसच्या सुमारास तेथे सर्व स्कॉलर्सना पार्टी असे. माझे १९५७ पर्यंतचे सर्व शिक्षण ‘डे स्कॉलर’ म्हणून झाले होते. घरापासून लांब राहून शिक्षण घेण्याची ही पहिलीच पाळी. ‘होमसिक’ वाटणे साहजिकच होते, पण अभ्यास, नव्या जागेचे आकर्षण, नवे मित्र यांच्यामुळे उदास मनोवृत्तीला थारा किंवा निर्बंध होते. (ते आता शिथिल झाले आहेत.)

(पान पाचवर)

गंगेपासून ग्रांटाकडे

(पान एकवरून)

वेळच मिळत नव्हता.

मी केंब्रिजमध्ये, १९७२ पर्यंत, म्हणजे पंधरा वर्षे सलग राहिलो. ३ वर्षे ट्रायपोससाठी, ३ पीएच. डी करता आणि ९ फेलो म्हणून व त्यातली शेवटची ६ वर्षे केंब्रिज विद्यापीठात नव्याने स्थापन झालेल्या 'इन्स्टिट्यूट ऑफ थियरेटिकल अँड स्ट्रॉनमि' मध्ये स्टाफ मॅबर म्हणून.

ह्या काळातले काही ठळक व निवडक अनुभव, आणि काही मोठ्या व्यक्तींना जवळून पाहण्याचे प्रसंग असे :

१९५९ च्या फेब्रुवारीत एका स्कूटरचा धक्का लागून माझ्या पायाचे हाड मोडले. ऑपरेशन करून स्क्रू बसवण्यात आला. (ऑपरेशन करणारे प्रख्यात सर्जन बटलर हे आर. ए. 'रॅब' बटलर यांचे बंधू. हे नंतर कळले.) मांडीपासून तळपायापर्यंत प्लास्टर मिरवीत क्रचेस घेऊन साडेचार महिने फिरत होतो. ह्या काळात कॉलेजचे चॅपलने रे.

श्यायडर यांनी माझी पुष्कळ काळजी घेतली. नर्सिंग होम सोडल्यावर हवापालटासाठी त्यांनी मला डेव्हनमध्ये ली अँबे येथे काही दिवस ठेवले. तेथून मला घरी (केंब्रिजला) पोचवायला कॉलेजचे सेन्सर (प्रिन्सिपल) डॉ. ग्रेव्ह स्वतः कार घेऊन आले. मला पाय वळवता येत नसल्याने मागच्या सीटवर उशा लावून आरामात बसवून ग्रेव्ह दंपती कार घेऊन निघाले. तासभर ड्राइव्ह केल्यावर एकदम त्यांना काहीतरी आठवले.

"दोन आठवडे तू इथे होतास... तुझे सामान ?"

"माझी सूटकेस मी कारच्या बूटजवळ आणून ठेवली होती." मी उत्तरलो.

"माय गॉड ! आय फरगॉट अबाउट इट !"

मला नीट बसवण्याच्या आठ्यापिठ्यात सुटकेस चढवायचीच राहिली. त्यांनी गाडी वळवली. ली अँबेच्या दाराशी रस्त्यावर ती सूटकेस अजून जशीच्या तशी होती.

ह्या अँक्सिडेंटमुळे माझी लेक्चर्स बुडली, पण मी नोट्स आणून तयारी केली. रँग्लरच्या परीक्षेचे वर्ष होते.

"तुला परीक्षेला बसायचेच का डॉप घ्यायचाय ?" ट्यूटरने विचारले. परीक्षा घ्यायची म्हणून मी सांगितले. त्याला मराठी येत असते तर पुढे म्हणालो असतो — "एका पायावर !"

१९५९ मध्ये भारतीय क्रिकेट टीम दौऱ्यावर आली होती. त्या निमित्ताने एखादा दिवस दुसरी टेस्ट मॅच लॉर्ड्सवर पाहायची असे ठरवले. सेंट जॉन्स बुड ट्यूब स्टेशनवर बाहेर येऊन ग्रांड्‌डकेडे गेलो. "तिकीट कुठे मिळेल ?" एका पोलिसमनला विचारले.

"तू भारतीय विद्यार्थी आहेस का ?"

त्याने प्रतिप्रश्न केला.

मी होकारार्थी उत्तर दिले तेव्हा त्याने खिशातून एक तिकीट काढून माझ्या हवाली केले.

"एका सदगृहस्थांना आज मॅच पाहता आली नाही म्हणून त्यांनी हे तिकीट माझ्याजवळ दिले — कोणातरी भारतीय विद्यार्थ्याला देण्यासाठी."

मला फुकटात चांगल्या जागेवरून मॅच पाहता आली.

१९६० मध्ये मी रिसर्च स्टूडंट म्हणून फ्रेड हॉयल यांच्या मार्गदर्शनाखाली काम करू लागलो. मी त्यांच्या 'स्टेडी स्टेट थियरी' वर काम करायची इच्छा दर्शवली. तेव्हा ते म्हणाले, "हा विषय वादग्रस्त असल्याने पीएच. डी. साठी निवडणे योग्य होणार नाही." त्यांनी एक वेगळा विषय सुचवला व त्यावर मी काम सुरू केले. परंतु योगायोग वेगळाच होता. १९६१ च्या

फेब्रुवारीत हॉयल-राईल वाद उपटला. केंब्रिजचे रेडिओ अँस्ट्रॉनॉमर मार्टिन राइल यांनी आपल्या वेधांद्वारे स्टेडी स्टेट थियरी बाद होते असे जाहीर केले. लंडनच्या रॉयल अँस्ट्रॉनॉमिकल सोसायटीच्या सभेत ते आपला शोध मांडणार होते.

राइल यांचा मुद्दा खोडून काढता येईल, असे हॉयलना वाटले. त्यासाठी त्यांच्या शोधाशी सुसंगत असे मॉडेल स्टेडी स्टेट थियरीत तयार करायचे होते. अवधी फक्त दहा दिवसांचा होता. हॉयल आणि मी मिळून हे आव्हान पत्करले. आर. ए. एस. कडून हॉयलनी प्रत्युत्तरासाठी दहा मिनिटांचा वेळ मागून घेतला — राइलच्या भाषणानंतर. त्या दहा मिनिटांसाठी रोजी दहा तास खपून दहा दिवसांत आमचे उत्तर तयार झाले.

आणि हॉयल यांच्या लक्षात आले की पूर्वनियोजित भाषणामुळे त्यांना आर. ए. एस. मध्ये हजर राहता येणार नाही ! तेव्हा त्यांनी उत्तर घ्यायची जबाबदारी माझ्यावर सोपवली. मी हादरून गेलो. 'रिसर्च' चा सहा महिनेसुद्धा अनुभव नसलेला विद्यार्थी एका कसलेल्या मुरलेल्या शास्त्रज्ञाशी कसा वाद चालू शकेल ?

"तू काळजी करू नकोस ! वैज्ञानिक वादात मुद्दा किती भक्कम आहे, यावर सगळे अवलंबून असते. आपले मॉडेल राइलचे वैध तंतोतंत दाखवते हे सिद्ध केल्यावर विरोधकांना बोलायला जागाच उरत नाही." ते म्हणाले.

अखेरी मी त्या दहा मिनिटांत आमचा मुद्दा मांडला आणि तो व्यवस्थित मांडला, असे मला अनेकांनी सांगितले. यापुढे कुठल्याही वैज्ञानिक सभेत आपण कमी पडणार नाही, असा आत्मविश्वास या अनुभवामुळे माझ्यात निर्माण झाला. पुढे रॉयल सोसायटीत जून १९६४ मध्ये गुरुत्वाकर्षणाचा नवा सिद्धान्त मांडताना मला हा आत्मविश्वास उपयोगी पडला.

असे वादविवाद केम्ब्रिजच्या पार्श्वभूमीवर अनेकदा, अनेक विषयांत झाले आहेत. 'वादे वादे जायते तत्त्वबोधः' या उक्तीप्रमाणे त्यातून ज्ञान-विज्ञानात, साहित्यात भर पडली आहे. वादात भाग घेणाऱ्या व्यक्तींना वादाचा विषय महत्त्वाचा वाटतो, आपण त्यात भाग घेऊन महत्त्वाची, ऐतिहासिक कामगिरी बजावली, असे वाटते. जर केम्ब्रिजला व्यक्तिमत्त्व असते तर ते म्हणाले असते, "मी पाहिलेल्या घटनांत, माझ्यासमोर घडलेल्या वादांच्या पार्श्वभूमीवर तुम्हाला हातपायी वाटणारी हकीगत पडताळून पहा — समुद्रात आणखी एक थेंब घातल्यासारखा वाटेल."

मला वाटते, हेक्टरी बुद्धिमत्ता मोजली, तर केम्ब्रिजचा नंबर सर्वांत वरच्या श्रेणीत असेल. इथे आल्यावर माझ्यासारख्या नवशिक्या विद्यार्थ्याला सर्वांत जास्त जाणवली ती ही गोष्ट. नोबेल लॉरिएट्समध्ये सायकल चालवत येणारे डिरॅक, कॉलेजच्या बोटीला 'बंप रेसेस' मध्ये उत्तेजन देणारे जॉर्ज थॉम्पसन, आर्ट्स थिएटरच्या रूफ गार्डन सेल्फ सर्व्हिस रेस्टॉरमध्ये जेवत बसलेले कॅड्यू आणि पेरुटझ, साहित्यिक वाद गाजवणारे सी. पी. स्नो आणि लिक्टिडझ, किंवा सलवार-खमीजमध्ये फिरणाऱ्या इकॉनॉमिस्ट जोन रॉबिन्सन — नावे घ्यावी तेवढी थोडी. न्यूटन, डार्विन, टेनिसन पाहिलेल्या केम्ब्रिजला त्यात विशेष काही वाटत नसावे !

बॅक्सवरून फिरताना सर्वांत नजरेत भरते ते लॉबून दिसणारे, किंग्स कॉलेज चॅपल आणि गिबज बिल्डिंग यांचे दृश्य. त्यापुढे पसरलेल्या हिरवळीवरून चालावे,

असे मला पुष्कळादा वाटे. पण तो मान फक्त त्या कॉलेजचे फेलोज आणि इतर ज्येष्ठ सदस्य यांचा व त्यांच्या बरोबर असणाऱ्यांचा. पण १९६३ च्या फेब्रुवारीत माझे ते स्वप्न साकार झाले. मला त्या कॉलेजची फेलोशिप मिळाली — ई. एम. फॉर्स्टर व केन्स यांच्या कॉलेजची.

लग्न न झालेल्या फेलोजना कॉलेजमध्ये रहायला फ्लॅटवजा खोल्या मिळतात. योगायोग असा की, मला मिळालेला सेट ई. एम. फॉर्स्टर यांच्या शेजारी होता व आम्ही दोघे एक बाथरूम वापरत होतो. नंतर मला कळले की, हा 'योगायोग' फॉर्स्टरनीच घडवून आणला होता. भारतीयबद्दल त्यांना आपुलकी वाटे. त्यातून मी मूळचा कोल्हापूरचा हे कळल्यावर त्यांना फार आनंद झाला. कारण ज्या देवास संस्थानात ते सुमारे पाच दशकांपूर्वी महाराजांचे प्रायव्हेट सेक्रेटरी होते त्या देवासचे आणि कोल्हापूर राजघराण्याचे जवळचे संबंध होते.

त्यावेळी फॉर्स्टरसाहेबांचे वय माझ्या तिपटीहून जास्त असेल, पण 'मॉर्गन' या नावाने त्यांना संबोधित करायला त्यांनी मला सांगितले. एवढा मोठा लेखक आपल्याला मित्राप्रमाणे समानतेने वागवतोय हे पाहून मला प्रथम संकोचल्यासारखे झाले. व्हिक्टोरिया व सातवा एडवर्ड यांच्या काळातले 'क्लासिक' शिक्षणावर पोसलेले मॉर्गन साहित्य, संगीत, कला या क्षेत्रांत अग्रणी आणि जाणकार होते, पण विज्ञान-शिक्षणापासून वंचित होते; उलट मी या तीनही क्षेत्रांत पहिल्या पायरीपर्यंतही पोचलो नव्हतो आणि माझ्या जमेला जे काही थोडे ज्ञान होते ते विज्ञानातले. तेव्हा आमचे कसे जमणार ?

हा प्रश्न मॉर्गननीच सोडवला. वैज्ञानिक शिक्षण झाले नसले, तरी वैज्ञानिक प्रगतीबद्दल त्यांना नक्कीच जिज्ञासा होती. खगोलशास्त्र, विश्वरचनाशास्त्र वगैरे विषयांबद्दल चिकित्सक प्रश्न विचारून त्यांनी मला बोलते केले आणि त्यांच्या सान्निध्यामुळे विज्ञानेतर विषयांत माझ्याही ज्ञानात थोडी भर पडली.

अनोळखी माणसाशी बोलताना मॉर्गन गोगलगायीप्रमाणे संकोचून आपल्या 'शेल' मध्ये जात; पण मनुष्यस्वभावाचे त्यांचे अवलोकन किती सखोल आहे हे त्यांच्या मोजक्या पण सूचक आणि सारगर्भित वाक्यांतून दिसून येई. त्यांच्या आग्रहावरून मी फ्रेड हॉयलना एकदा त्यांच्याशी गप्पा मारायला बोलावले. दीड तास रंगलेल्या त्या दोन विचारवंतांच्या गप्पा मी हळूच टोप का केल्या नाहीत, याची मला आता हळहळ वाटते.

कालाय तस्मै नमः. आता केम्ब्रिज बदलले आणि बनारसही.

डॉ. राधाकृष्णन्नी बनारस सोडल्यावर त्या विद्यापीठाला अवकळा आली. स्वातंत्र्योत्तर काळानंतर शासकीय अनुदानाचा प्रश्न मिटला. 'सेंट्रल युनिव्हर्सिटी' म्हणून विद्यापीठाला भरघोस अनुदान मिळू लागले आणि हळूहळू शिक्षण-संशोधन यांचे पावित्र्य जाऊन राजकारण आत शिरले. 'डेडिकेशन' ची जागा 'मॅनिप्युलेशन' ने घेतली. शिक्षकांची ही दशा, तर विद्यार्थ्यांनी आदर्श कोणाचा घ्यावा ? त्यांचाही राजकारणासाठी वापर केला जाऊ लागला.

पण हे स्थित्यंतर चिंताजनक असले तरी घाबरण्यासारखे नाही. दीर्घकाळ पारतंत्र्यात राहिल्यावर स्वातंत्र्य मिळणे, तसेच शेकडो वर्षांच्या आचारसंहितांचा आधुनिक विज्ञानयुगातल्या मूल्यांशी झालेला संघर्ष या दोन्हीचे परिणाम भारतातल्या समाजावर होत आहेत आणि त्यांचे प्रतिबिंब विद्यापीठांत दिसते.

१९९१ मध्ये बनारस हिंदू युनिव्हर्सिटीला पंचाहत्तर वर्षे पूर्ण झाली. केंब्रिज विद्यापीठाने सात शतके ओलांडली आहेत. ह्या दीर्घकाळात इंग्लंडमध्ये झालेल्या बदलांचे पडसाद केंब्रिजमध्येही उमटले होते.

'सिक्लि वॉर' च्या वेळी ऑक्सफर्ड - केंब्रिजनाही धक्के बसले. वेळोवेळी 'टाउन' आणि 'गाउन' (म्हणजे केंब्रिज शहर आणि विद्यापीठ) यांमध्ये मारामार्या झाल्या आहेत.

इंग्लंड एखाद्या युद्धात वा महायुद्धात शिरले की त्याचे परिणाम विद्यापीठावर झालेले आहेत. बदलत्या सामाजिक मूल्यांचे पडसाद केंब्रिजवर उमटले आहेत. कॅथलिक मठांच्या रूपात अस्तित्वात आलेल्या पूर्वीच्या कॉलेजांत ब्रह्मचर्यावर जोर असे. फेलोजन लग्न करायची परवानगी एकोणिसाव्या शतकात मिळाली. फार काय, विद्यापीठात स्त्रियांना शिक्षण घेता आले तरी दुसऱ्या महायुद्धापर्यंत डिग्री मिळत नसे.

१९७१ चे दशक सुरू झाले तेव्हा वेगळे वारे वाहू लागले. 'को-रेसिडेन्स' ची कल्पना पुढे आली. निव्वळ पुरुषांची आणि निव्वळ स्त्रियांची कॉलेजेस अनेक शतकांची परंपरा मोडून 'मिक्सड' झाली. ह्या बाबतीत १९७२ मध्ये किंग्स कॉलेजने पुढाकार घेतला तेव्हा कॉलेजपुढे टी. व्ही. कॅमेरा ठेवून एका वार्ताहराने येणाऱ्या-जाणाऱ्यांना प्रतिक्रिया विचारली. काहींनी समर्थन केले, काहींनी विरोध तर काहींनी तटस्थता दर्शविली.

एक तरुणी कॉलेजमधून बाहेर येत होती तिला विचारले.

"ह्यामुळे कसला बदल होणार ?" तिने प्रतिप्रश्न केला.

"वा ! को-रेसिडेन्स आल्यावर तुम्हाला तिथे राहता येईल" वार्ताहर म्हणाला.

ती तरुणी हसली आणि म्हणाली, "मी गेले सहा महिने ह्या कॉलेजात राहतये; पण कुणाला सांगू नका हो !"

आज १९९१ मध्ये हा को-रेसिडेन्सचा निर्णय योग्य होता असे मानले जाते. विद्यापीठाने तो पचवला आणि त्याला तो मानवला. हाय टेक्नॉलॉजी, वाढता ट्रॅफिक, फास्ट लाइफ ह्या आधुनिक आक्रमणाखाली ऑक्सफर्ड - केंब्रिजचे काही परंपरांचे बुरुज ढासळत आहेत. हेही स्थित्यंतर चिंताजनक असले तरी घाबरून जाण्यासारखे नाही.

थोडक्यात, वेगाने बदलणाऱ्या परिस्थितीला तोंड देताना जसा एखादा माणूस जेरीला येतो तसे एखादे विद्यापीठही — मग ते सतर वर्षांचे असो किंवा सातशे वर्षांचे. पण त्यातून डोके वर काढायची नैतिक शक्ती त्या विद्यापीठात असते. निदान तसा माझा आशावाद आहे.

लेखांत उल्लेखलेल्या

काही व्यक्तींबद्दल दोन शब्द.

१) 'रॅब' बटलर : कॅडवॅटिक् पक्षातील ज्येष्ठ मुत्सद्दी. मंत्रिमंडळातील इतर सर्व महत्त्वाची पदे भूषविली, पण पंतप्रधानपद मिळाले नाही. १९५७ व १९६३ साली पंतप्रधानाच्या पदाकरता निवडणुकीत पराभव. Richard Austin Butler हे पूर्ण नाव — त्यातून 'रॅब' हा शब्द निघतो.

२) फ्रेड हॉयल : अँस्ट्रॉनॉमर व लेखक. Steady State Theory चे एक जनक.

३) मार्टिन राइल : रेडिओ अँस्ट्रॉनॉमर. Big Bang Theory ची सत्यता ह्यांच्या प्रात्यक्षिक कामामुळे सिद्ध झाली, असा त्यांचा विश्वास होता.

४) पॉल डायरेक : फिजिसिस्ट. नोबेल पारितोषिक १९३३. quantum mechanics चे एक जनक.

५) जॉर्ज टॉमसन : फिजिसिस्ट. नोबेल पारितोषिक १९३७. His work helped to confirm the wave like nature of particles.

६) कॅड्यू : बायोकेमिस्ट. नोबेल पारितोषिक १९६२. He determined the three dimensional structure of "Myoglobin".

७) पेरुटझ : बायोकेमिस्ट. कॅड्यूबरोबर १९६२ मध्ये नोबेल पारितोषिक.

८) सी. पी. स्नो : फिजिसिस्ट व कादंबरीकार. "Two Cultures" या नावाने केंब्रिजला दिलेले गाजलेले व्याख्यान (१९५९). त्यानंतर एफ. आर. लेव्हिसबरोबर गाजलेला वाद.

९) एफ. आर. लेव्हिस : साहित्यसमीक्षक. New bearings in English Poetry 1932. The Great Tradition 1948. ही गाजलेली पुस्तके.

१०) जॉन केन्स : Macro economics या विषयाचे जनक. Kings college, Cambridge चे फेलो. रसेल, मूर, हार्डी यांचे समकालीन.

“मधुर मनोहर अतीव सुंदर
यह सर्व विद्याकी राजधानी”

ह्या विद्यापीठाच्या पहिल्या ओळीत बनारस हिंदू युनिव्हर्सिटीच्या आकांक्षा व्यक्त होतात. १९१६ साली पंडित मदनमोहन मालवीयजींनी ह्या विद्यापीठाची स्थापना केली. त्यावेळी त्यांच्या डोळ्यांपुढे पूर्वीची नालंदा-तक्षशिला यांची प्राच्यपरंपरा होती. त्याचप्रमाणे ऑक्सफर्ड-केंब्रिजची आधुनिक उदाहरणे देखील.

त्याच गीतात पुढे वर्णन आहे, “बसी है गंगा के रम्य तट पर...”. गंगाकाठी हे विद्यापीठ असावे आणि काशीच्या गंगाकाठच्या अव्याहत ज्ञानसत्राला नवे वळण लागावे असे मालवीयजींना वाटणे साहजिक होते. त्यातून ‘ग्रांटा’ व ‘आयसिस’ यांच्या प्रमाणे गंगेशेजारी ज्ञानगंगा का वाहू नये?

आजदेखील विद्यापीठाच्या संस्थापनदिनी — वसंत पंचमीला — शिलान्यासाच्या ठिकाणी एक साधा उत्सव समारंभ होतो. गंगेच्या काशीतल्या अनेक घाटांपैकी ‘युनिव्हर्सिटी घाटा’पासून ही कोनशिला लांब नाही. पण विद्यापीठेचे आवार शिलेपासून लांब आहे. कारण?

कारण शिलान्यासानंतर लवकरच गंगेला पूर आला आणि आसपासची जमीन पाण्याखाली गेली. त्यामुळे गंगामाईला जरा दूर ठेवूनच विद्यापीठ बांधण्याचा दूरदर्शी निर्णय घेण्यात आला! ‘ग्रांटा (कॅम्प)’ नदी एकवेळ हिवाळ्यात थिजेल, पण ‘बॅक्स’ना पुराखाली घालील असे वाटत नाही.

पण वरील फरक सोडल्यास मालवीयजींची स्वप्ने त्यांना आपल्या हयातीत साकार झालेली पहायला मिळाली. ऑक्सफर्डच्या ‘ड्रीमिंग स्पायर्स’प्रमाणे मंदिराच्या शिखरांनी नटलेली कॉलेजे आणि हॉस्टेल्स विद्यापीठाच्या आवारात दिसू लागली. ओक आणि एल्म यांच्या ऐवजी आंबे आणि जांभुळ यांच्या वृक्षराजी रस्त्यांशेजारी वाढल्या. आणि सर्वांत महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे लड्डू पगाराचे आकर्षण नसूनही देशाच्या वेगवेगळ्या भागांतून विद्वानांचा ओघ पुन्हा काशीकडे येताना

दिसू लागला आणि त्यांच्या पाठोपाठ विद्यार्थ्यांचा देखील. ‘राष्ट्रीय’ न म्हणताही विद्यापीठाला राष्ट्रीय स्वरूप आले.

माझ्या जीवनाचा प्रारंभिक भाग अशा विद्येच्या वातावरणात गेला. कारण मालवीयजींनी माझ्या वडिलांना, ते केंब्रिजमध्ये गणितात संशोधन करित असताना, मुद्दाम भेटून आग्रहाने इकडे बोलावले. ज्या उत्साहाने मालवीयजी राजेमहाराजे व धनिक मंडळी यांना भेटून विद्यापीठासाठी पैसे गोळा करित, त्याहून अधिक निकडीने ते विद्वानांच्याही शोधात असत.

आयुर्वेदापासून इंजिनियरिंग व माइनिंग मेटलर्जी यांच्यापर्यंत, प्राच्यविद्या, संस्कृत, हिंदी इत्यादींपासून फिजिक्स, केमिस्ट्री, मॅथेमॅटिक्स यांच्यापर्यंत अनेक प्रांतांचा विद्वत्संगम मला लहानपणापासून जवळून पहायला मिळाला. माझ्या वडिलांनी घराच्या प्रशस्त आवारात सिमेंटचे बॅडमिंटन कोर्ट बांधून घेतले. त्यावर खेळायला येणारे विद्यार्थी, किंवा वडिलांच्याकडे प्रश्न घेऊन येणारे विद्यार्थी, नाहीतर खास दिवाळीच्या दिवशी फराळाला येणारे महाराष्ट्रीय विद्यार्थी — ह्या सर्वांना मी आणि माझा भाऊ ‘मामा’ म्हणत असू. ह्या मामालोकांचा स्पेक्ट्रमही आम्हाला मनोरंजक वाटे.

विद्यापीठाच्या सुदैवाने मालवीयजीनंतरचे कुलगुरू होते डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन्. त्यांनीपण विद्यापीठाचे वैचारिक स्वातंत्र्य आणि उत्कृष्टता गाठण्याचे प्रयत्न चालू ठेवले. विद्यापीठ खासगी देणग्यांवर चालू होते — सरकारी अनुदानाचे ते दिवस नव्हते. उलट हे विद्यापीठ म्हणजे स्वातंत्र्य चळवळीचा एक अड्डा म्हणून त्यावर मायबाप ब्रिटिश सरकारची बक्रदृष्टी होती. १९४२ च्या काळात विद्यापीठात पोलीस पाठवायचा सरकारचा विचार दिसल्यावर राधाकृष्णन्नी त्याला कसून विरोध केला.

विद्वत्ता, उत्कृष्ट वक्तृत्व आणि भारदस्त व्यक्तिमत्व यांचा संयोग म्हणजे डॉ. राधाकृष्णन्. त्यांपैकी पहिल्या दोन गुणांची ओळख माझ्यासारख्या शाळकरी मुलास होण्याची शक्यता नव्हती, पण तिसऱ्या गुणाची छाप दुरूनसुद्धा पडण्याजोगी होती.

त्या लहान वयात वडिलांचा आदर्श साहजिकच मुलापुढे असतो. त्यातून माझे वडील केंब्रिजला स्टार रँग्लर होऊन आलेले. तेव्हा आपणही केंब्रिज गाजवून यावे असे मला वाटू लागले. वास्तविक हुशार आणि कर्तृत्व गाजवलेल्या बापाचे मुलावर एक प्रकारचे दडपण असते. बाप से बेता सवाई निघावा ही अपेक्षा बाप नाही तरी इतर लोक करतात. तो बेव्हावर एक प्रकारचा अन्याय असतो.

मी त्यांच्याच मार्गाने जावे असे दडपण माझ्या वडिलांनी मात्र कधीही माझ्यावर आणले नाही. उलट मला गणित आणि विज्ञानामध्ये रुची आहे हे पाहताच त्यांनी योग्य ते मार्गदर्शन केले. बी. एससी. झाल्यावर गणिताच्या ट्रायपॉससाठी मी केंब्रिजला जावे असे ठरले.

१९५७ मध्ये केंब्रिजच्या शिक्षणाचा खर्च वर्षाला सहाशे पाउंड असे. (आता तो पंधरापटीने वाढला आहे—परदेशी विद्यार्थ्यांसाठी.) रिझर्व बँक ऑफ इंडिया तेवढाच एक्सचेंज देई. पण तेवढा खर्च भागवायला शिष्यवृत्ती हवी. मी जे. एन. टाटा शिष्यवृत्तीसाठी अर्ज केला. शिफारसपत्रे डॉ. राधाकृष्णन् (ते आता भारताचे उपराष्ट्रपती झाले होते) आणि डॉ. (रँग्लर) महाजनी यांनी दिली होती.

पण माझ्यापुढे जे दिव्य होते ते इंटरव्यूचे. टाटा एंडावमेंटच्या मिसिस व्हेसुगार ह्या डायरेक्टर खाष्ट आणि तन्हेवाईक म्हणून प्रसिद्ध होत्या. परीक्षेचा निकाल आणि शिफारसपत्रे उत्तम असली तरी त्यांच्या विशिष्ट चाचणीतून पार पडायचे होते. माझे वडील स्वतः टाटा स्कॉलर म्हणून यश मिळवून आले होते. पण बाईनी इंटरव्यूच्या वेळी टोला हाणला. त्यांनी अशी तीन-चार यशस्वी टाटा स्कॉलर्सची नावे सांगितली, ज्यांची मुले टाटा स्कॉलरशिप घेऊन इंग्लंडमध्ये अपयशी ठरली होती !

असो ! व्हेसुगारबाईनी अखेर मला पास केले. त्यानंतर मात्र त्यांनी मला पुष्कळ उपयोगी उपदेश केला, स्वतः शिंपी बोलावून कपडे शिवून घेतले, बोटीचे टिकिट काढून दिले, आणि पुढे सुद्धा मला वेळोवेळी आपुलकी दाखवली.

केंब्रिजबद्दल पुष्कळ 'प्रॅक्टिकल' सूचना केल्या माझ्या मामांनी— पुणे विद्यापीठातल्या प्रा. वसंतराव हुजुरबाजार यांनी. ते आठ वर्षांपूर्वी केंब्रिजहून परतले होते. डिग्ज या लॅडलेडी, माझे फिट्झविलियम कॉलेज (हे त्यांचे आणि माझ्या वडिलांचे पण कॉलेज होते.), तिथली काही अध्यापक मंडळी, गणित विभागातले काही अध्यापक वर्गेंबद्दल त्यांनी मला पुष्कळ माहिती दिली. दोराबजीच्या दुकानातून बेकन आणून इंग्लिश ब्रेकफास्टची पण दीक्षा दिली.

अखेर ५ सप्टेंबरला 'स्टॅथनेव्हर' बोटीने मी केंब्रिजच्या स्वारीवर निघाले.

माझी इंग्लंडची माहिती शेरलॉक होम्स आणि पी. जी. वुडहाऊस यांच्यावर आधारलेली होती. वुडहाऊसचे इंग्लंड आता अस्तित्वात नाही याची कल्पना वसंतमामांनी दिली होती. (ते इंग्लंड कधीतरी अस्तित्वात होते का ?) त्यांच्या सविस्तर माहितीमुळे मला केंब्रिजला 'कल्चर शॉक' कधीच जाणवला नाही. त्यांचे शिक्षक, फार काय वडिलांच्या वेळचेही काही शिक्षक अद्याप तिथे होते त्यामुळे आपण अनोळखी जागेत आलो असे मला मुळीच वाटले नाही.

गणिताच्या ट्रायपॉसबद्दलही पुष्कळ ऐकले होते. तो कडक विषय आहे, शिक्षक भराभरा शिकवून जातात, विद्यार्थी स्वावलंबन करून पोहायला शिकले नाहीत, तर ते खुशाल बुडोत; चमच्याने भरवून खाण्याची भारतातील सवय असलेल्याला हा विषय कठीण जाईल, वगैरे वगैरे. ऐकलेले सर्व खरे निघाले; त्यातून बोध घेऊन तयारी करणारे विद्यार्थी यशस्वी झालेले पाहिले. 'आपण भारतातले फर्स्टक्लास फर्स्ट आहोत, इथेही सहज यशस्वी होऊ' असे म्हणून निर्धास्त राहिलेले विद्यार्थी मात्र पुढे हादरतात.

१९५७ मध्ये विद्यार्थ्यांच्यावर शिस्तीचे निर्बंध होते. (ते आता शिथिल झाले आहेत,) रस्त्यात फिरताना सूर्यास्तानंतर गाउन घालणे आवश्यक होते. प्रॉक्टर आणि त्याच्याबरोबर दोन शिपाई (हे टॉप हॅट घातलेले 'बुलडॉग' म्हणून ओळखले जात.) रात्री रस्त्यावर फिरत आणि गाउन नसलेल्या विद्यार्थ्यांना पकडून फाइन करत (हा फाइन ६ शिलिंग ८ पेन्स असे). प्रॉक्टर येताना पाहून विद्यार्थी आपल्या कॉलेजचा आश्रय घेऊ शके— पाठलाग करणाऱ्या बुलडॉगांच्या तावडीतून तो सुटला तर ! लेक्चर्सच्या वेळी, रात्री डायनिंग हॉलमध्ये आणि ट्यूटरला भेटताना गाउन कम्पल्सरी असे.

माझ्या सुदैवाने कॉलेजमधले ट्यूटर आणि ट्रायपॉसकरता सुपरव्हायजर मला चांगले लाभले होते. लेक्चर्सव्यतिरिक्त एक-दोन सुपरव्हायजर्सना आठवड्यातून तासभर भेटून अभ्यासक्रम पुरा करण्यासाठी त्यांची मदत घेण्याची पद्धत आहे. हा 'क्लास' एक किंवा दोन विद्यार्थ्यांचाच असतो त्यामुळे चांगला मार्गदर्शक मिळाला तर फायदा होतो. ट्यूटर इतर (राहणे-खाणे-आजारपण इ.) बाबतीत मदत करतो.

ग्रोव्हनार प्लेस, लंडन येथील टाटा लिमिटेडकडून मला महिन्याला 'पॉकेटमनी' मिळे. कॉलेजची फी, लॅडलेडीचे बिल इत्यादी तेथून भरले जाई. दर टर्मअखेर माझ्या प्रगतीचा रिपोर्ट कॉलेजकडून तेथे जाई. दर ख्रिसमसच्या सुमारास तेथे सर्व स्कॉलर्सना पार्टी असे.

१९५७ पर्यंतचे माझे सर्व शिक्षण 'डे स्कॉलर' म्हणून झाले होते. घरून लांब राहून शिक्षण घेण्याची ही पहिलीच पाळी. 'होमसिक' वाटणे साहजिक होते, पण अभ्यास, नव्या जागेचे आकर्षण, नवे मित्र यांच्यामुळे उदास मनोवृत्तीला धारा किंवा वेळच मिळत नव्हता.

मी केंब्रिजमध्ये १९७२ पर्यंत, म्हणजे पंधरा वर्षे सलग राहिलो. ३ वर्षे ट्रायपॉससाठी, ३ पीएच. डी. करता आणि ९ फेलो म्हणून व त्यातली शेवटची ६ वर्षे केंब्रिज विद्यापीठात नव्याने स्थापन झालेल्या 'इन्स्टिट्यूट ऑफ थियरेटिकल अँस्ट्रॉनमी'मध्ये स्टाफ मेंबर म्हणून.

ह्या काळातले काही ठळक व निवडक अनुभव, आणि काही मोठ्या व्यक्तींना जवळून पाहण्याचे प्रसंग असे :

१९५९ च्या फेब्रुवारीत एका स्कूटरचा धक्का लागून माझ्या पायाचे हाड मोडले. ऑपरेशन करून स्क्रू बसवण्यात आला. (ऑपरेशन करणारे प्रख्यात सर्जन बटलर हे आर. ए. 'रेब' बटलर यांचे बंधू, हे नंतर कळले.) मांडीपासून तळपायापर्यंत प्लास्टर मिरवीत क्रचेस घेऊन साडेचार महिने फिरत होतो. ह्या काळात कॉलेजचे चॅप्लेन रे. श्रायडर यांनी माझी पुष्कळ काळजी घेतली. नर्सिंग होम सोडल्यावर हवापालटासाठी त्यांनी मला डेव्हनमध्ये ली अँबे येथे काही दिवस ठेवले. तेथून मला घरी (केंब्रिजला) पोचवायला कॉलेजचे सेन्सर (प्रिन्सिपल) डॉ. ग्रेव्ह स्वतः कार घेऊन आले. मला पाय वळवता येत नसल्याने मागच्या सीटवर उशा लावून आरामात बसवून ग्रेव्ह दंपती कार घेऊन निघाले. तासभर ड्राइव्ह केल्यावर एकदम त्यांना काहीतरी आठवले.

“दोन आठवडे तू इथे होतास... तुझे सामान ?”

“माझी सूटकेस मी कारच्या बूटजवळ आणून ठेवली होती.” मी उत्तरलो.

“माय गॉड ! आय फरगॉट अबाउट इट !”

मला नीट बसवण्याच्या आठ्यापिठ्यात सूटकेस चढवायचीच राहिली. त्यांनी गाडी वळवली. ली अँबेच्या दाराशी रस्त्यावर ती सूटकेस अजून जशीच्या तशी होती.

ह्या अँक्सिडेंटमुळे माझी लेक्चर्स बुडली, पण मी नोट्स आणून तयारी केली. रँग्लरच्या परीक्षेचे वर्ष होते.

“तुला परीक्षेला बसायचेय का डॉप घ्यायचाय ?” थ्यूटरने विचारले.

परीक्षा द्यायची म्हणून मी सांगितले. त्याला मराठी येत असते तर पुढे म्हणालो असतो – “एका पायावर !”

१९५९ मध्येच भारतीय क्रिकेट टीम दौऱ्यावर आली होती. त्या निमित्ताने एखादा दिवस दुसरी टेस्ट मॅच लॉर्ड्सवर पाहायची असे ठरवले. सेंट जॉन्स वुड थ्यूब स्टेशनवर बाहेर येऊन ग्राउंडकडे गेलो. “टिकिट कुठे मिळेल ?” एका पोलिसमनला विचारले.

“तू भारतीय विद्यार्थी आहेस का ?” त्याने प्रतिप्रश्न केला.

मी होकारार्थी उत्तर दिले तेव्हा त्याने खिशातून एक टिकिट काढून माझ्या हवाली केले.

“एका सदगृहस्थांना आज मॅच पाहता आली नाही म्हणून त्यांनी हे टिकिट माझ्याजवळ दिले - कोणातरी भारतीय विद्यार्थ्याला देण्यासाठी.”

मला फुकटात चांगल्या जागेवरून मॅच पाहता आली.

१९६० मध्ये मी रिसर्च स्टूडंट म्हणून फ्रेड हॉयेल यांच्या मार्गदर्शनाखाली काम करू लागलो. मी त्यांच्या 'स्टेडी स्टेट थियरी'वर काम करायची इच्छा दर्शवली तेव्हा ते म्हणाले, “हा विषय वादग्रस्त असल्याने पीएच. डी. साठी निवडणे योग्य होणार नाही.” त्यांनी एक वेगळा विषय सुचवला व त्यावर मी काम सुरू केले. परंतु योगायोग वेगळाच होता. १९६१ च्या फेब्रुवारीत हॉयेल-राईल वाद उपटला. केंब्रिजचे रेडिओ अँस्ट्रॉनॉमर मार्टिन राईल यांनी आपल्या वेधांद्वारे स्टेडी स्टेट थियरी बाद होते असे जाहीर केले. लंडनच्या रॉयल अँस्ट्रॉनॉमिकल सोसायटीच्या सभेत ते आपला शोध मांडणार होते.

राईल यांचा मुद्दा खोडून काढता येईल असे हॉयेलना वाटले. त्यासाठी त्यांच्या शोधाशी सुसंगत असे मॉडेल स्टेडी स्टेट थियरीत तयार करायचे होते. अवधी फक्त दहा दिवसांचा होता. हॉयेल आणि मी मिळून हे आव्हान पत्करले. आर. ए. एस. कडून हॉयेलनी प्रत्युत्तरासाठी दहा मिनिटांचा वेळ मागून घेतला - राईलच्या भाषणानंतर. त्या दहा मिनिटांसाठी रोजी दहा तास खपून दहा दिवसांत आमचे उत्तर तयार झाले.

आणि हॉयेल यांच्या लक्षात आले की पूर्वनियोजित भाषणामुळे त्यांना आर. ए. एस. मध्ये हजर राहता येणार नाही ! तेव्हा त्यांनी उत्तर द्यायची जबाबदारी माझ्यावर सोपवली. मी हादरून गेलो. 'रिसर्च'चा

सहा महिनेसुद्धा अनुभव नसलेला विद्यार्थी एका कसलेल्या मुरलेल्या शास्त्रज्ञाशी कसा वाद घालू शकेल ?

“तू काळजी करू नकोस ! वैज्ञानिक वादात मुद्दा किती भक्कम आहे यावर सगळे अवलंबून असते. आपले मॉडेल राइलचे वेध तंतोतंत दाखवते हे सिद्ध केल्यावर विरोधकांना बोलायला जागाच उरत नाही.” ते म्हणाले.

अखेरी मी त्या दहा मिनिटांत आमचा मुद्दा मांडला आणि तो व्यवस्थित मांडला असे मला अनेकांनी सांगितले. ह्यापुढे कुठल्याही वैज्ञानिक सभेत आपण कमी पडणार नाही असा आत्मविश्वास ह्या अनुभवामुळे माझ्यात निर्माण झाला. पुढे रॉयल सोसायटीत जून १९६४ मध्ये गुरुत्वाकर्षणाचा नवा सिद्धांत मांडताना मला हा आत्मविश्वास उपयोगी पडला.

असे वादविवाद केंब्रिजच्या पार्श्वभूमीवर अनेकदा, अनेक विषयांत झाले आहेत. ‘वादे वादे जायते तत्त्वबोधः’ ह्या उक्तीप्रमाणे त्यांतून ज्ञान-विज्ञानात, साहित्यात भर पडली आहे. वादात भाग घेणाऱ्या व्यक्तींना वादाचा विषय महत्त्वाचा वाटतो, आपण त्यांत भाग घेऊन महत्त्वाची, ऐतिहासिक कामगिरी बजावली असे वाटते. जर केंब्रिजला व्यक्तिमत्त्व असते तर ते म्हणाले असते, “मी पाहिलेल्या घटनांत, माझ्यासमोर घडलेल्या वादांच्या पार्श्वभूमीवर तुम्हाला महत्त्वाची वाटणारी हकीगत पडताळून पहा — समुद्रात आणखी एक थेंब घातल्यासारखी वाटे.”

मला वाटते, हेक्टरी बुद्धिमत्ता मोजली तर केंब्रिजचा नंबर सर्वात वरच्या श्रेणीत असेल. इथे आल्यावर माझ्यासारख्या नवशिक्या विद्यार्थ्याला सर्वात जास्त जाणवली ती ही गोष्ट. नोबेल लॉरिएट्समध्ये सायकल चालवत येणारे डॉक, कॉलेजच्या बोटीला ‘बंप-रेसेस’ मध्ये उत्तेजन देणारे जॉर्ज थॉम्पसन, आर्ट्स थियेटरच्या रूफ गार्डन सेल्फ सर्व्हिस रेस्टॉमध्ये जेवत बसलेले केंड्रू आणि पेरुट्झ, साहित्यिक वाद गाजवणारे सी. पी. स्नो आणि लीव्हिट्झ, किंवा सलवार-खमीजमध्ये फिरणाऱ्या इकॉनॉमिस्ट जोन रॉबिनसन — नावे घ्यावी तेवढी थोडी. न्यूटन-डार्विन-टेनिसन पाहिलेल्या केंब्रिजला त्यांत विशेष काही वाटत नसावे !

बॅक्सवरून फिरताना सर्वात नजरेत भरते ते लांबून दिसणारे, किंग्स कॉलेज चॅपल आणि गिन्ज बिल्डिंग यांचे दृश्य. त्यापुढे पसरलेल्या हिरवळीवरून चालावे असे मला पुष्कळदा वाटे. पण तो मान फक्त त्या कॉलेजचे फेलोज आणि इतर ज्येष्ठ सदस्य यांचा व त्यांच्या बरोबर असणाऱ्यांचा. पण १९६३च्या फेब्रुवारीत माझे ते स्वप्न

साकार झाले. मला त्या कॉलेजची फेलोशिप मिळाली — ई. एम. फॉर्स्टर व केन्स यांच्या कॉलेजची.

लग्न न झालेल्या फेलोजना कॉलेजमध्ये रहायला फ्लॅटवजा खोल्या मिळतात. योगायोग असा की मला मिळालेला सेट ई. एम. फॉर्स्टर यांच्या शेजारी होता व आम्ही दोघे एक वाथरूम वापरत होतो. नंतर मला कळले की हा ‘योगायोग’ फॉर्स्टरनीच घडवून आणला होता. भारतीयांबद्दल त्यांना आपुलकी वाटे. त्यांतून मी मूळचा कोल्हापूरचा हे कळल्यावर त्यांना फार आनंद झाला. कारण ज्या देवास संस्थानात ते सुमारे पाच दशकांपूर्वी महाराजांचे प्रायव्हेट सेक्रेटरी होते त्या देवासचे आणि कोल्हापूर राजघराण्याचे जवळचे संबंध होते.

त्यावेळी फॉर्स्टरसाहेबांचे वय माझ्या तिपटीहून जास्त असेल, पण ‘मॉर्गन’ या नावाने त्यांना संबोधित करायला त्यांनी मला सांगितले. एवढा मोठा लेखक आपल्याला मित्राप्रमाणे समानतेने वागवतोय हे पाहून मला प्रथम संकोचल्यासारखे झाले. व्हिक्टोरिया व सातवा एडवर्ड यांच्या काळातले ‘क्लासिक’ शिक्षणावर पोसलेले मॉर्गन साहित्य-संगीत-कला या क्षेत्रांत अग्रणी आणि जाणकार होते पण विज्ञान-शिक्षणापासून वंचित होते; उलट मी ह्या तीनही क्षेत्रांत पहिल्या पायरीपर्यंतही पोचलो नव्हतो आणि माझ्या जमेला जे काही थोडे ज्ञान होते ते विज्ञानातले. तेव्हा आमचे कसे जमणार ?

हा प्रश्न मॉर्गननीच सोडवला. वैज्ञानिक शिक्षण झाले नसले तरी वैज्ञानिक प्रगतीबद्दल त्यांना नक्कीच जिज्ञासा होती. खगोलशास्त्र, विश्वरचनाशास्त्र वगैरे विषयांबद्दल चिकित्सक प्रश्न विचारून त्यांनी मला बोलते केले आणि त्यांच्या साक्षिध्यामुळे विज्ञानेतर विषयांत माझ्याही ज्ञानात थोडी भर पडली.

अनोळखी माणसाशी बोलताना मॉर्गन गोगलगाईप्रमाणे संकोचून आपल्या ‘शेल’मध्ये जात; पण मनुष्यस्वभावाचे त्यांचे अवलोकन किती सखोल आहे हे त्यांच्या मोजक्या पण सूचक आणि सारगर्भित वाक्यांतून दिसून येई. त्यांच्या आग्रहावरून मी फ्रेड हॉयेलना एकदा त्यांच्याशी गप्पा मारायला बोलावले. दीड तास रंगलेल्या त्या दोन विचारवंतांच्या गप्पा मी हळूच टेप का केल्या नाहीत याची मला आता हळहळ वाटते.

कालाय तस्मै नमः. आता केंब्रिज बदलले आणि बनारसही.

डॉ. राधाकृष्णन्नी बनारस सोडल्यावर त्या विद्यापीठाला अवकळा आली. स्वातंत्र्योत्तर काळानंतर शासकीय अनुदानाचा प्रश्न मिटला. ‘सेंट्रल युनिव्हर्सिटी’ म्हणून विद्यापीठाला भरघोस अनुदान मिळू

लागले. आणि हळूहळू शिक्षण-संशोधन यांचे पावित्र्य जाऊन राजकारण आत शिरले. 'डेडिकेशन'ची जागा 'मॅनिप्युलेशन' ने घेतली. शिक्षकांची ही दशा, तर विद्यार्थ्यांनी आदर्श कोणाचा घ्यावा? त्यांचाही राजकारणासाठी वापर केला जाऊ लागला.

पण हे स्थित्यंतर चिंताजनक असले तरी घाबरण्यासारखे नाही. दीर्घकाळ पारतंत्र्यात राहिल्यावर स्वातंत्र्य मिळणे, तसेच शेकडो वर्षांच्या आचारसंहितांचा आधुनिक विज्ञानयुगातल्या मूल्यांशी झालेला संघर्ष या दोन्हीचे परिणाम भारतातल्या समाजावर होत आहेत आणि त्यांचे प्रतिबिंब विद्यापीठांत दिसते.

१९९१ मध्ये बनारस हिंदू युनिव्हर्सिटीला पंचाहत्तर वर्षे पूर्ण झाली. केंब्रिज विद्यापीठाने सात शतके ओलांडली आहेत. ह्या दीर्घकाळात इंग्लंडमध्ये झालेल्या बदलांचे पडसाद केंब्रिजमध्येही उमटले होते.

'सिव्हिल वॉर'च्या वेळी ऑक्सफर्ड-केंब्रिजनाही धक्के बसले. वेळोवेळी 'टाउन' आणि 'गाउन' (म्हणजे केंब्रिज शहर आणि विद्यापीठ) यांमध्ये मारामाऱ्या झाल्या आहेत. इंग्लंड एखाद्या युद्धात वा महायुद्धात शिरले की त्याचे परिणाम विद्यापीठावर झालेले आहेत. बदलत्या सामाजिक मूल्यांचे पडसाद केंब्रिजवर उमटले आहेत. कॅथलिक मठांच्या रूपात अस्तित्वात आलेल्या पूर्वीच्या कॉलेजांत ब्रह्मचर्यावर जोर असे. फेलोजना लग्न करायची परवानगी एकोणिसाव्या शतकात मिळाली. फार काय, विद्यापीठात स्त्रियांना शिक्षण घेता आले तरी दुसऱ्या महायुद्धापर्यंत डिग्री मिळत नसे.

१९७१ चे दशक सुरू झाले तेव्हा वेगळे वारे वाहू लागले. 'को-रेसिडेन्स'ची कल्पना पुढे आली. निव्वळ पुरुषांची आणि निव्वळ स्त्रियांची कॉलेजेस अनेक शतकांची परंपरा मोडून 'मिक्सड' झाली. ह्या बाबतीत १९७२ मध्ये किंग्स कॉलेजने पुढाकार घेतला तेव्हा कॉलेजपुढे टी. व्ही. कॅमेरा ठेवून एका वार्ताहराने येणाऱ्या-जाणाऱ्यांना प्रतिक्रिया विचारली. काहींनी समर्थन केले, काहींनी विरोध तर काहींनी तटस्थता दर्शवली.

एक तरुणी कॉलेजमधून बाहेर येत होती तिला विचारले.

“ह्यामुळे कसला बदल होणार?” तिने प्रतिप्रश्न केला.

“वा! को-रेसिडेन्स आल्यावर तुम्हाला तिथे राहता येईल” वार्ताहर म्हणाला.

ती तरुणी हसली आणि म्हणाली “मी गेले सहा महिने ह्या कॉलेजातच राहतेय; पण कुणाला सांगू नका हो!”

आज १९९१ मध्ये हा को-रेसिडेन्सचा निर्णय योग्य होता असे मानले जाते. विद्यापीठाने तो पचवला आणि त्याला तो मानवला. हाय टेक्नॉलॉजी, वाढता ट्रॅफिक, फास्ट लाइफ ह्या आधुनिक आक्रमणाखाली ऑक्सफर्ड-केंब्रिजचे काही परंपरांचे बुरूज ढासळत आहेत. हेही स्थित्यंतर चिंताजनक असले तरी घाबरून जाण्यासारखे नाही.

थोडक्यात, वेगाने बदलणाऱ्या परिस्थितीला तोंड देताना जसा एखादा माणूस जेरीला येतो तसे एखादे विद्यापीठही — मग ते सत्तर वर्षांचे असो किंवा सातशे वर्षांचे. पण त्यातून डोके वर काढायची नैतिक शक्ती त्या विद्यापीठात असते. निदान तसा माझा आशावाद आहे.

डॉ. जयंत नारळीकरांच्या लेखांत उल्लेखलेल्या काही व्यक्तींबद्दल दोन शब्द

१. 'रॅब' बटलर : कॅम्ब्रिज विद्यापीठातील ज्येष्ठ मुत्सद्दी. मंत्रिमंडळातील इतर सर्व महत्त्वाची पदे भूषविली पण पंतप्रधानपद मिळाले नाही. १९५७ व १९६३ साली पंतप्रधानाच्या पदाकरता निवडणुकीत पराभव. Richard Austen Butler हे पूर्ण नाव — त्यांतून 'रॅब' हा शब्द निघतो.
२. फ्रेड हॉयल : अँस्ट्रोनॉमर व लेखक. Steady State Theory चे एक जनक.
३. मार्टिन राइल : रेडिओ अँस्ट्रोनॉमर. Big Bang Theory ची सत्यता ह्यांच्या प्रात्यक्षिक कामामुळे सिद्ध झाली. (असा त्यांचा विश्वास)
४. पॉल डायरॅक : फिजिसिस्ट. नोबेल पारितोषिक १९३३. quantum mechanics चे एक जनक.
५. जॉर्ज टॉमसन : फिजिसिस्ट. नोबेल पारितोषिक १९३७. His work helped to confirm the wave like nature of particles.
६. केंड्र्यू : बायोकेमिस्ट. नोबेल पारितोषिक १९६२. He determined the three dimensional structure of 'Myoglobin'.
७. पेरुट्ज : बायोकेमिस्ट. केंड्र्यूबरोबर १९६२ मध्ये नोबेल पारितोषिक.
८. सी. पी. स्नो : फिजिसिस्ट व कादंबरीकार. 'Two Cultures' या नावाने केंब्रिजला दिलेले गाजलेले व्याख्यान (१९५९). त्यानंतर एफ. आर. लेव्हिसबरोबर गाजलेला वाद.
९. एफ.आर.लेव्हिस : साहित्यसमीक्षक. New bearings in English Poetry 1932, The Great Tradition 1948, ही गाजलेली पुस्तके.
१०. जॉन केन्स : Macro economics या विषयाचे जनक. Kings college, Cambridge चे फेलो. रसेल, मूर, हार्डी यांचे समकालीन.

□